

Разумна А. А.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ КОНЦЕПТУ ДУША (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)

У статті на матеріалі фразеологізмів української та польської мов досліджено особливості концепту ДУША як центру переживань, синтезу індивідуального досвіду з колективними надбаннями культур. Нами виокремлено два домінуючі виміри концепту: гносеологічний та аксіологічний, які охоплюють фундаментальні екзистенційні категорії (життя, смерті), водночас функціонуючи як маркери емоційного стану та морального вибору. З'ясовано, що репрезентуючи гносеологічний вимір фразеологізми української мови з компонентом душа відображають ширший спектр емоцій, акцентують на крайніх переживаннях (наприклад, душа болить, душа рветься, душа не на місці, душа радіє і т.д.). У парадигмі цього виміру фразеологічними підгрупами є «радість», «хвилювання», «страждання» та «гнів». Водночас в обох мовах переважають фразеологічні одиниці ендогенного характеру, тобто такі, що позначають емоції, спричинені внутрішнім станом особистості, а не зовнішніми чинниками.

Щодо аксіонального виміру нами встановлено, що він охоплює фразеологічні групи «характеристика людини», «відвертість» та «прихильність». Українські фразеологізми відзначаються багатством оцінних характеристик, деталізують моральні якості, щирість, порядність, хоробрість і боязкість. Натомість польські ФО мають більш узагальнені оцінні моделі, зосереджені на щедрості, нищоті, соціальній відкритості. Фразеологізми, що позначають відвертість та прихильність репрезентують емоційну відкритість і здатність до глибокої міжособистісної взаємодії. Виявлені особливості репрезентації концепту у фразеологічних одиницях дозволяють глибше декодувати ментальні моделі світовідчуття та ціннісні домінуючі обох народів. Вони демонструють спільні уявлення про природу людських переживань, маючи унікальні національні акценти, які формують специфіку мовних картин світу.

Ключові слова: концепт, фразеологічні одиниці, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, мовна картина світу.

Постановка проблеми. Концепт ДУША є осередком моральності, який поєднує суб'єктивно емпіричні домінуючі (через усвідомлення власного досвіду) та царину колективного надбання. Цей концепт є медіатором між онтологічним та аксіологічним рівнями людської свідомості, формуючи основу ціннісного й смислового простору світосприйняття. Душа пов'язана зі свідомістю, самосвідомістю, пам'яттю, знанням та передусім мовою, тому її чуттєві домінуючі мають змогу розкритись в напрямку «рух до іншого», створюючи нові злиті конструкти – фразеологізми. Вони є колективним надбанням, яке містить не лише власне народні конгломерати світовідчуття, але й синтезують концептуальні, мовні картини світу. Тому залучення цих одиниць до аналізу дає можливість дослідити, яким чином у концепті відображаються ментальні моделі та світоглядні домінуючі народів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт ДУША постає предметом дослідження студій з лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики та інших мовознавчих напрямів, які аналізують семантику, символіку й загалом мовні засоби репрезентації внутрішнього світу людини. Увиразнювали концепт ДУША (часто паралельно з концептом СЕРЦЕ) в релігійному, літературно-художньому дискурсах і українські мовознавці (Марія Скаб, Марія Бобро, Ігор Давиденко, Галина Купрікова, Ірина Голубовська, Костянтин Голобородько (в концептосфері Олександра Олеса), Анастасія Сібрук і Тетяна Чухліб (в структурі творчості Ліни Костенко), Микола Сидорук, Ірина Чибор та ін.), і польські (Lucyna Bagińska (в поезії Зоф'ї Горджіавковської), Anna Wierzbicka, Małgorzata Borek та ін.)). А власне через фразеологічні одиниці концепт розглядали

такі українські мовознавці, як Ольга Каракуця, Марія Скаб, Тетяна Прудникова, Ігор Давиденко, Зоряна Мацюк, Марія Фенко [10] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлити особливості репрезентації гносеологічного та аксіологічного вимірів концепту *ДУША* через фразеологічні одиниці української та польської мов.

Виклад основного матеріалу. Концепт *ДУША* має багатовимірну структуру, джерелом чого є семантичне розшарування поняття або злиття на рівні діахронії та синхронії. Домінантним наповнення концепту є первісне значення, характерне для слов'янських народів, – *духъ*, яке корелює з латинським *dvasià* з переходом семантики від *anima* «вітер, подих» – «душа» [9, с. 150], яке стало основним конгломератом позначення наявності живого. У контексті релігійного світогляду (беручи початки від міфологічного) лексема мала ширшу семантику (позначала не лише людину): «І сказав Бог до Ноя та до синів його з ним, кажучи: А Я, ось Свого заповіта укладаю Я з вами та з вашим потомством по вас. І з кожною живою душею, що з вами: серед птаства, серед худоби, і серед усієї земної звірини з вами, від усіх, що виходять з ковчегу, до всієї земної звірини» (Буття 9: 8-10); «І Бог сказав: “Нехай на землі з'являться живі створіння [«душі»] за їхнім родом: домашні тварини, тварини, що повзають, і дикі тварини – усі за їхнім родом на землі”. Так і сталося» (Буття 1: 20, 24) [8]. Таким чином, константна сема «життя» охоплює всі фразеологізми, однак як одинична структура вона представлена у сполуці української мови *жива душа*, яка на рівні синхронії метонімічно детермінує людину в сталих конструкціях *щось на живу душу* [14, с. 229], тобто призначене для однієї людини, та *жодної живої душі немає, не видно; ні живої душі/душечки* [там же]. Польська мова має еквіваленту сполуку *żywa dusza* (букв. *жива душа*) та синонімічну форму *żywu duch* (букв. *живий дух*) зі значенням «*jakikolwiek człowiek*» («будь-яка людина») [4, с. 226]. Хоча трансцендентний рівень та індивідуальне начало (душі та духу) поляки у цих ФО не диференціюють, що свідчить про відгуки міфопоетичного мислення, однак обидві мови мають інтегральну сему – екзистенційну.

Локально етимологічні джерела польської мови засвідчують однакову первісну форму походження лексеми (*dusza*: від праслов'янського *duša* – «*tchnienie*» («подих») та *duche* зі значенням «*psychiczny, wewnętrzny świat człowieka, duch; byt niematerialny, nieśmiertelny, ożywiający*

ciało» («душевний, внутрішній світ, дух людини; нематеріальна, безсмертна істота, що оживляє тіло»)) [3, с. 133–134]. У старопольському періоді відображалось розширення семантики зі збереженням попередніх конгломератів: «*psychiczna strona człowieka, duch, dusza, myśl; siła życiowa, życie; istota żywa, człowiek lub zwierzę*» («психічна сторона людини, дух, душа, думка; життєва сила, життя; жива істота, людина чи тварина») [5], а також злиття душі та духу. У новопольському періоді простежувалось збереження такої ж семантики з увиразненням вже аспектів релігійного світогляду «*władza życia, życie, żywot; ; istność w nas myśląca, przez ciało działająca, woła i rozum mając; tworzenie duszą obdarzone; dusze zmarłych, duchy*» («сила життя, життя, життєва сила; мисляча істота в нас, що діє через тіло, має волю та розум; творіння, наділене душею; душі померлих, духи») [4, с. 49].

В українській мовній системі спостерігаємо подібні процеси, які виявляються в поступовому розширенні семантики з одночасним збереженням архаїчних доміант. Первісне осмислення душі як центру, що забезпечує життя, зумовило подальше спрямування розвитку її значення від праслов'янського періоду. Так лексема *duša* [*< *duch-ja < *dhousjā*] («подих») [9, с. 150] спочатку уособлювала саму ідею живого, яка піз впливом релігійної, філософської традиції семантично звужувалась і зазнавала структурних змін. Як наслідок, виокремлений дух постає як трансцендентна першооснова, а душа як втілення індивідуальності, носій чуттєвості. Зауважимо, що в староукраїнській мові лексема *душа* вживалась ще й з такими значеннями: «за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що протиставлялася матеріальній – тілу; сумління, совість; присяга, клятва; особа, людина [14, с. 333]. Уже на рівні синхронії лексема розширено охоплює такі значення, як «1. Внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями. Сукупність рис, якостей, власт. певній особі. 2. Про людину (найчастіше при визначенні кількості). 3. Найосновніше в чому-небудь, суть чогось. 4. Заглибина в нижній передній частині шиї» [13].

У структурі ж концепту, *ДУША* розкривається у двох доміантних вимірах: гносеологічному та аксіологічному. Перший охоплює простір досвіду особистості та містить афективний підрівень, який увиразнює емоційний досвід через співпереживання, злиття з емоціями інших людей, реакцією на події. Другий вимір репрезентує власне

внутрішній світ людини, ціннісні доміанти, чесноти, на основі яких індивід формує власну оцінку. Тож душа є «призмою» сприйняття навколишньої дійсності та центром переживань.

Водночас цей концепт тісно пов'язаний з концептами ЛЮДИНА та СЕРЦЕ, які об'єктивуються через взаємозамінні однойменні компоненти у ФО як української, так і польської мов. Саме спектр емоцій часто не піддається вербалізації, у цьому випадку злиті конструкти через позитивну чи негативну конотацію дозволяють долучити іншого до власного досвіду. Таким чином, фразеологічна система є частиною пізнання, де колективне свідоме приєднується до власне індивідуального «чуття», фіксуючи одночасно зовнішній і внутрішній виміри.

Найширшою тематичною групою є «екзистенційні стани». Вона репрезентує основні способи усвідомлення людиною власного буття та переживання. У цих межах фразеотематична група «емоційні стани» розкривається на рівні перенесення фізичних відчуттів на нематеріальну субстанцію: душа (часто синокодохійне заміщення – серце) = емоція. Душа персоніфікується та наділяється можливостями переміщатися, «вилітати», зливаючись з емоціями і стаючи самодостатньою. Давні вірування щодо продовження життя після смерті розкриваються через усвідомлення душі як онтологічного центру та посередника між духовним, матеріальним, життям, смертю, тобто між духом і свідомістю, межі яких є нечіткими.

Поряд з екзистенційною семою простежується й емоційна, яка формує афективну групу фразеологічних одиниць. Вона має дуальну сутність: ендогенну (емоційний відгук на зовнішні події) та екзогенну (із зазначенням впливу іншої людини на когось), хоча конотаційна складова перманентно зафіксована на індивіді, його вольовому акті сприйняття тієї чи іншої ситуації. Цю групу наповнюють фразеотематичні підгрупи (далі – ФТпГ) «радість», «хвилювання», «страждання», «гнів». Перше з них – домінантно ендогенного характеру: емоція є результатом резонування подій чи вчинків інших людей з ціннісною системою реципієнта. Репрезентантами є фразеологізми *душа радіє*, [15], *душа співає* [14, с. 228] – «радісно, легко комусь». Польська мова має еквівалентну сполуку – *lekkie na duszę* (букв. *легко на душі*) [6, с. 88]. Наступні ФО акцентують на внутрішньому відгуку до зовнішньої події – *від усієї душі, за милу душу* [14, с. 230], *з радної душі (галицько-буковинського говору)* [15] та означають «з великим задоволенням, на всю силу почут-

тів» [14, с. 230]. Перша з них має повний еквівалент у польській мові – *z całego serca / z całej duszy* (букв. *з цілого (усього) серця / з цілої (усієї) душі*) як відображення щирого прояву емоцій, дій (може вживатись з дієсловом *śmiać się* (букв. *сміятися*) і означати «szczerze i całkowicie» («чесно і повністю») [6, с. 89]. Ключовими тут є компоненти «усієї / całej», які вказують на тотальність, всеохопність справжньої мотивації до дії, яка знаходиться не в раціональному, а в емоційно-вольовому центрі (душі). Синонімічною є сполука *ktoś włożył serce / całą duszę w coś* (букв. *хтось вкладав своє серце/душу в щось*) зі значенням «ktoś zrobił coś z głębokim zaangażowaniem» («хтось зробив щось із глибокою відданістю») [там же]. Таке осмислення процесу праці тут постає у формі творчої трансценденції: людина долає межу між власним внутрішнім і вже зовнішнім світами, залишаючи частину себе у результаті діяльності і споглядає себе в ній. Іншим безеквівалентним фразеологізмом є *aż dusza rośnie* (букв. *аж душа виросте*) «radość lub przyjemność z czegoś» («радість або задоволення від чогось») [там же], який спрямований вертикально (рух угору) через внутрішнє піднесення.

Інші ФО цієї ж ФТпГ характеризуються екзогенністю (стимули зовні викликають радість). В українській мові такими сполуками є *припасти (приїтися / пристати / прилягти / припадати / приходиться) до душі / серця комусь* [там же]. Вони увиразнюють відповідність чогось матеріальним ціннісним орієнтирам людини (вказуючи на просторове суміщення або прилягання) зі значенням «викликати у кого-небудь симпатію, сподобатися комусь; відповідати чийм-небудь уподобанням, нахилам, інтересам і т. ін.» [там же]. Тут вже рух відбувається по горизонталі (від об'єкта до суб'єкта або навпаки) і фіксує ідею контакту, відповідності. Синонімічною до попередніх, але з акцентом на чуттєво-емоційний вимір, є ФО польської мови *ktoś leje miód na czyjeś serce* (букв. *хтось лє мед на чиесь серце*) зі значенням «ktoś sprawia, że komuś jest bardzo miło i polepsza mu się samopoczucie» («хтось робить комусь приємно та покращує настрій» – переклад наш) [6, с. 87]. Сенсорна метафорика у поєднанні з вербальними компонентами наближення до душі, індивідуальних вподобань людини надає сполукам експресивності. Та якщо попередні фразеологізми формують вектор «Я – зовнішній світ» або «Я – інший», то інша безеквівалентна сполука польської мови *coś komuś w duszy gra* (букв. *щось комусь в душі грає*) скеровує напрям особистісної макрострук-

тури «Я–душа–дух». Зі значенням «хтось чимось сповнений, хтось відчуває, що щось для нього важливе» [там же] ця ФО розкриває трансцендентний вимір досвіду – зв'язку з вищими ціннісними орієнтирами водночас з долученням до індивідуального вищого Я – духу.

Також *душа* метафорично може виступати порівняльним елементом – квантифікатором (міри наповнення). Простежуємо це у фразеологізмах еквівалентного характеру української мови з *горобину душу* – «мало», *скільки душа забажає* – «досхочу; у великій кількості» [14, с. 231]. Безеквівалентність характеризується специфікою кількісного параметра: ад'єктивний компонент в першій сполуці функціонує як орнітологічний епітет (корелюючи з власне культурологічною складовою), а підрядна конструкція другої ФО акцентує на душі як внутрішньому мірилі величини.

Серед виразників негативних емоцій, постійності та інтенсивності увиразнено ФТпГ «страждання», яка декодує душевний біль здебільшого статичного прояву в деякому часовому проміжку (ендогенна форма). Це розкривається через такі фразеологізми української мови, як *душа болить, душа/серце нис, душа/серце обливається кров'ю, душа рветься, душа сохне, душа щемить, душа завмерла, душа заходиться, крається душа/серце, душа огортається/проймається жалем/тугою, щемить серце/на душі, важко на душі, муляти на серці* зі значенням «хто-небудь дуже переживає, страждає» [14, с. 225–228]. Польська мова має аналогі *ciężko na duszy, mieć coś na dnie duszy* (букв. *мати щось важке на душі, мати щось глибоке в душі*) зі значенням «буć w stanie przygnębienia, smutku» («перебувати в стані депресії, смутку») [6, с. 88]. Ці сполуки увиразнюють переживання через порівняння з тілесними відчуттями. Сема важкості з перенесенням предметної сфери на душевну також розкривається через спільний для обох мов образ *каменя* – у фразеологізмах (*важкий камінь давить душу (на серце), камінь на душі*) [17, с. 123]. Польська мова має аналог сполук з іншим компонентом: *serce – kamień na sercu* (букв. *камінь на серці*) – «zmartwienie» («хвилювання») [6, с. 89]. Окрім акцентування на стражданні, в українській мові також є ФО, яка скеровує його темпоральний вимір переходу на нуль – *душа перетліла/переболіла* «хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху за когось, щось» [15]. Синонімією до неї є фразеологізм із вже зазначеним предметним образом – *зняти камінь з душі/серця*, значення якого «звільнити

від того, що гнітить, мучить кого-небудь» [там же]. Ця сполука передбачає суб'єктний зв'язок (емпатійної форми допомоги іншого), на противагу ФО *скидати з плечей/душі/серця тягар*, яка означає «звільнення від чого-небудь гнітючого, позбавлення чогось небажаного, відчуваючи полегкість» [там же]. Польська мова еквівалентів виокремлених сполук не має, однак вольову форму концепту репрезентує в контрольованому вимірі емоційності через універсальну метафору душі як сакрального місця, де зберігаються переживання, рефлексивні доміанти. Це простежується у ФО *chować coś na dnie duszy / chować coś w duszy* (букв. *ховати щось на дні душі / ховати щось на дні душі*) «ukrywać swoje przeżycie sekrety uczucia, zranienie przed światem» («приховувати свої переживання, таємниці, почуття, біль від світу») [6, с. 87].

У цій підгрупі виокремимо ще один рівень – екзогенний, що об'єктивується через такі ФО в українській мові, як *краяти душу/серце, точити душу/серце, ссати душу/серце, пекти душу/серце, палити душу/серце, розривати душу/серце, тривожити душу/серце комусь* з однаковою інтенсивною семантикою «дуже непокоїти, мучити, тривожити кого-небудь» [14, с. 228; 15]. Ще одна сполука *виймати / вийняти душу (серце) (комусь / собі)* має значення форми самопожертви («робити заради кого-небудь усе, навіть неможливе») або знущання «завдати кому-небудь страждань, клопоту і т. ін.; жорстоко, бездушно знущатися з кого-небудь або убивати когось» [15].

Вищою інтенсивністю характеризується ФТпГ «гнів», яка наповнена такими безеквівалентними фразеологізмами української мови, як *душа кипить, кішки (коти) шкребуть (скребуть, скубуться, шкребується) в (по) душі (на (в) серці)* [там же]. Інша сполука *як по душі дере* використовується під час зовнішнього впливу на людину і має семантику «неприємно вражати, викликати дразливі відчуття». Польська мова роздратування та гнів детермінує більше через фізичну метафору – *печінки* як органу, який найшвидше реагує на стрес у вигляді хворіб (жовч як гнів) – *coś leży na wątrobie* (букв. *щось лежить в печінці*) [6, с. 89]. Така локалізація емоцій притаманна й системі української фразеології (*сидіти в печінках, дошкуляти до живих печінок*) [17, с. 130], проте душевний центр як місце емоцій є пріоритетним.

Подібне значення властиве іншій підгрупі – «страх», яка синтезує тілесний та емоційний виміри відчуття, хоча корелює з концептом

СМЕРТЬ. В українській мові репрезентантом є фразеологізм *душі не стало в когось* [15]. Його семантика зникнення душі, з одного боку, тісно переплітається з екзистенційним страхом смерті (що, як наслідок, гіпертрофує ситуацію), а з іншого боку, це відгуки релігійного світогляду щодо усвідомлення кінцевої форми існування (тілесної). Аналогом польської мови можемо виокремити ФО з іншим вербальним компонентом – *dusza w kimś zamiera* (букв. *чиясь душа завмирає*) зі значенням «budzi się w kimś lęk («страх, жах прокидається в комусь»)» [6, с. 88]. Безпосередньо корелює зі смертю ще одна безеквівалентна сполука *któs ma duszę na ramieniu* (букв. *хтось має душу на плечач*) «*któs bardzo się boi*» («хтось чогось дуже боїться») [там же], що репрезентує давні вірування поляків – бачення душі вмираючої людини на плечі перед відходом в інші світи [2]. Синонімічною до попередньої є ФО *dusza poszła, uciekla komuś w p'ятки* (букв. *душа пішла, втекла комусь в п'ятки*) та означає «*któs zaczął bać się, zląkł się*» («хтось почав боятися, злякався чогось») [1, с. 40]. Українським еквівалентом є *душа в п'яти тікає* (*опускається, ховається і т. ін.*) / *втекла* (*опустилася, сховалася і т. ін.*) [16, с. 48], який пов'язаний з міфологічними віруваннями відходу душі в Царство Мертвих – під землю.

Схожим за емоційною інтенсивністю є ще одна ФТпГ «хвилювання», яке постає не як короточасне відчуття, а набуває екзистенційного виміру – душа охоплює вольову сферу, замінивши метафорично людину. Таким чином, персоніфікована форма лексеми відображається через фразеологізми *душа не на місці*, *душа тривожиться* «хто-небудь перебуває в стані неспокою, хвилювання, бентежних почуттів» [14, с. 227]. Ту ж семантику має сполука *без душі*, однак може вживатись у первісному значенні – «бути мертвим» [14, с. 230], якщо поєднується з вербальним компонентом «лежати». Водночас лексема «бездушний» не належить до інтенсифікативів і має інше семантичне наповнення: вона позначає відсутність чутливості, співчуття й емоційної реакції, тобто характеризує не ступінь прояву стану, а якісну властивість особи чи явища. Перехід до концепту **СМЕРТЬ** також скерований в евфемістичних ФО *душа полетіла*, *віддати Богу душу* (*oddawać duszę Bogu*) [17, с. 10], *душа переставилася / преставилася* [14, с. 226]. Вони відбивають релігійний світогляд (акцентуючи на спасінні душі), тоді як один з домінантних вербальних компонентів (*преставитись*) на рівні діакронії характеризувався полісемією: в давньорусь-

кій мові первісне значення слова було «перейти, зміниться», «прекратиться» та пізніше метафоризувалося в «удалиться: прѣставитисѣ отъ свѣта сего – умереть, а в староукраїнському періоді вже лексема повністю метафоризувалась (прѣставити сѣ – «померти, упокоїтисѣ»)» [12, с. 273]. Ці фразеологізми увиразнюють душу як саме життя (початок чого простежується ще в семантиці лексеми давньоруського періоду (наприклад, «Ни права, іш крива не оубивайте, ни повелѣвайте оубити ѿго, аще будетъ повинень смрти, а дша не погублжете никакоѣ же хыѣны» – повчання Володимира Мономаха [11]. Ще одна безеквівалентна сполука *душа прощається з тілом* [15] репрезентує залишки давніх вірувань щодо залишення душі поряд з тілом упродовж трьох днів: «Так само, як Йона перебував у череві морської потвори три дні й три ночі, так і Син Людський перебуватиме в могилі три дні й три ночі (потім воскресне – дод. наш)» (Мт 12:40). [8].

Як відгук релігійного світогляду поряд зі сполукою *віддати Богу душу* схожою є інша ФО зневажливого характеру *віддати чортів/дідькові душу* [15]. «Передача» власної сутності в межах християнської системи позначає через фразеологізми або повернення до першоначала, смерть праведну, або перехід на сторону темних сил, зречення Бога та моральних констант. Така модель простежувалась ще в Євангелії від Матвія – спокушання Ісуса дияволом (Мт 4:1-11) [8]. Інші синонімічні сполуки *випустити / спустити духа* [17, с. 48] (*wyzionąć ducha* (букв. *віддати духа*)) [7, с. 215] акцентують на духові, який є іскрою життя. Відштовхуючись від релігійної парадигми *відання душі на волю Божу, Божий суд та вічне життя*, народи периферійно ототожнюють поняття духу та душі (як сутність життя), спрощуючи їх в дихотомійну модель розуміння цілісності існування людини. Вербальний компонент *віддати* у сполуках має дуальну семантику – позначає «акт передачі» як форму жертвності, любові та «акт переходу (віддачі першоначалу)» – смерть. Це відображається також у фразеологізмі *віддати/покласти свою душу* через семантику «щиро полюбити кого-небудь; охоче, з любов'ю витратити всю силу, всю енергію на кого-, що-небудь; пожертвувати собою або бути готовим померти заради кого-, чого-небудь; померти» [15]. Водночас ФО *віддати серце і душу* розкриває лише перший акт – «закохатися у кого-небудь» та «присвятити себе чому-небудь, витрачаючи всю свою силу, енергію, життя» [там же].

Поряд з гносеологічним виміром досліджуваного концепту, аксіологічний демонструє ціннісні аспекти, репрезентуючи уявлення про те, що вважається бажаним, морально правильним і значущим у культурі. У межах цього виміру концепт актуалізується через етичну сему, яка висвітлює моральні орієнтири, цінності та духовні установки людини, показуючи, як мовна система інтегрує оцінку поведінки, духовний досвід та культурні пріоритети. Домінантною фразеотематичною групою цієї структури є «характеристика людини». Оцінний фактор в ній експлікує вчинки людей, їхнє ставлення до себе та інших. Тут концепт набуває суб'єктивізації, увиразнюючи діалогічну сутність людини. Ключовими ФТпГ є «добро» та «щирість». В українській мові вони розкриваються через сполуки *добра душа*, *щира душа*, *чесна душа*, *широка душа*, *відкрита душа* [14, с. 229]. Атрибутивні компоненти пріоритетно формують семантику фразеологізмів, а душа постає аксіологічним центром, який вирізняє людей за певними моральними якостями. Останні дві ФО є культурологічно детермінованими: щирість і гостинність набувають колективного звучання. На противагу українській картині світу, у польській мові подібно до метафори широти відображається метафора величини – масштабу можливості «охоплення інших душ» через простір емпатії, благородства, щедрості. Прикладом цього є ФО *człowiek wielkiej duszy* (букв. *людина великої душі*), значення якого є «*człowiek wspinałomyślny, wielkoduszny*» («щедра, великодушна людина»). А сполуки *добра душа* та *чесна душа* в польській мові злились в одну – *dobra dusza*, яка мала зв'язок з церковнослов'янськими лексемами чистодушний, чистосердечний, тому первісно означала «*człowiek ani zły, ani dobry*» («людина ні злі, ні добре») [4, с. 560]. Інший фразеологізм старопольської мови *dusza fałszywa* (букв. *душа фальшива*), що означає «*nieuczciwy człowiek*» («нечесна людина») [там же], на рівні синхронії не зберіглась. Він є прозоро метафоризований (через семантику атрибутивного компоненту – фальш – несправжність), тому дозволяє однозначно реконструювати значення, спираючись на культурно-когнітивні моделі оцінки кого-, чого-небудь.

Первісна форма увиразнення душі з наданням оцінки розкривається через ФО *тільки душа в тілі*, створюючи контраст між матеріальним і духовним з семантикою «бідний, убогий» [14, с. 229]. Інша сполука *порожня душа* не тотожна попередній, характеризує моральну спустошеність, беземоційність до виміру байдужості, «аж стану депре-

сії» [там же]. Власне релігійна складова знайшла своє відображення у сталому виразі *християнська душа*, яка номінує в широкому розумінні людину, що живе за християнськими канонами [15].

Вужча інтеріоризація простежується у ФТпГ «порядність-ницість» через ФО-репрезентанти релігійного світогляду *спасенна душа* («добра, благородна, порядна людина») та *Кайнова душа* («зрадлива, підступна людина») [14, с. 228]. Переплітається з ними й ФТпГ «байдужість», яка розкривається у фразеологізмі *черства душа* («хто-небудь нечуйний, байдужий до інших») [там же]. Антонімія сполука *душа розм'якла* характеризується динамічністю та має семантику «хто-небудь подобрішав, став податливим, згідливим, перестав чинити опір» [16, с. 126]. Власне приналежність до певних моральних чеснот увиразнюють фразеологізми, приналежні до таких антонімічних ФТпГ, як «хорообрість-боязкість» *хвацька душа* та *заяча душа*, *мишача душа* [14, с. 229] відповідно. Останній фразеологізм може вживатись на позначення також людини «з підлою вдачею», а осуд, незадоволення ким-небудь, роздратування, обурення з приводу чогось скеровуються фразеологізмами *гадська*, *гадова душа*; *бісяча душа*, *проклята душа*, *собача душа* [там же]. У подібному контексті може вживатись і ФО *заяча душа*, набуваючи конотації зневаги. А в польській мові простежуються метафора, характерна і для українського світовідчуття, – рогатість як норавливість. Яскравим прикладом цього є фразеологізм *mieć rogatą duszę* (букв. *мати рогату душу*) – «*być hardym, nieustępliwym*» («бути гордовитим, непохитним») [6, с. 88].

Наступна фразеотематична група «міжособистісні стосунки» охоплює змістове поле, пов'язане з життєвим співіснуванням, переживаннями та спрямованістю людини на іншого суб'єкта. Це домінантне розкриття усвідомлення власної душі через діалогічну природу людини, спрямовану на співбуття та взаємодію з іншими, у яких вона знаходить своє відображення й утвердження. У межах цієї групи ФТпГ «прихильність» та «відвертість» скеровують ціннісно-комунікативний вектор «Я – інший», зорієнтований на відкритість, доброзичливе налаштування та готовність до взаємодії. Перша підгрупа відображає емоційно-ціннісну категорію (осередком чого є моральні орієнтири, внутрішнє ставлення до іншого), а друга детермінує комунікативну норму або стратегію мовленнєвої поведінки. «Прихильність» вміщує ФО, які увиразнюють емоційно-ціннісне ядро взаємин. У польській мові такими одиницями є *brat-*

nia, pokrewna, przyjazna dusza (букв. споріднена, родинна, дружня душа), що означають «*człowiek bliski komuś pod jakimś względem, podobny do niego*» («людина, близька комусь у певному відношенні, схожа на них») [6, с. 87]. Такі сполуки долучають нас до первісного усвідомлення дружньої взаємодії на аксіологічному рівні як бачення в іншому частини нашої власної сутності, яку складно ідентифікувати без взаємодії, адже спорідненість душ створює дзеркальне відображення індивідуальних цінностей, прагнень і морально-етичних орієнтирів.

Також окреслена ФТпГ межує з товариськістю, що найбільше простежується у такій ФО польської мови, як *być duszą czegoś (towarzystwa, zebrania itp.)* (букв. бути душею чогось (компанії, зібрання тощо) «*być centralną postacią, inspiratorem czegoś, odgrwać najważniejszą rolę w czymś*» («бути центральною фігурою, натхненником чогось, грати найважливішу роль у чомусь») [7, с. 98]. Українська мова має безеквівалентні сполуки *душа в душу* [17, с. 48], (*розмовляти*) *по душах* [14, с. 230], які мають відповідники в українській мові та концептуалізують міжособистісну взаємодію через метафору внутрішнього зближення ціннісних просторів, позначаючи «ширу, відверту», злагоджену комунікацію.

Також в структурі цієї підгрупи *душа* (подекуди *серце*) відображаються як когнітивно-метафоричні індикатори емоційної відкритості та внутрішнього зв'язку між людьми. Наприклад, український фразеологізм *ворухнутися в душі/серці* [горох] репрезентує суб'єктивну емоційну реакцію на іншу особу, демонструючи виникнення почуттів і прихильності. Своєю чергою конструкція *як свою душу (любити)* [14, с. 231] окреслює усвідомлене ставлення до себе в контексті міжособистісної взаємності, підкреслюючи взаємозв'язок самоповаги та здатності до емоційного співбуття.

Ця ФТпГ в обох мовах не лише обмежується взаєминами між людьми, а й скеровує аксіологічно забарвлену орієнтацію на місію, ідею, діяльність чи вищу мету. У таких конструкціях *душа* перестає бути лише метафорою емоційної чутливості індивіда, а функціонує як категоріальний індикатор ціннісної належності, зокрема до певної діяльності, ідеї тощо. Одними із фразеологізмів-репрезентантів є *душа пристала, душа/серце лежить* [14, с. 227], які фіксують психологічну та моральну синхронність і довіру. У польській мові виражається прихильність або сильний потяг до когось/чогось за допомогою

конструкції *dusza wyrzuwa się (komuś) do czegoś / do kogoś* (букв. душа викидається до когось чи чогось) [1, с. 40]. На відміну від цього, українська ФО *душа рветься* має ширшу семантичну палітру й охоплює кілька значень. По-перше, у моделі «душа рветься + з когось-чого» вона може репрезентувати значення фізичної загрози чи втрати життя (*хто-небудь помирає або гине*) [14, с. 227] – *ледь душа з нього не вирвалася*. По-друге, у моделях «душа рветься + куди, за ким/чим, до когось/чого» ця конструкція реалізує значення інтенсивного, некерованого внутрішнього прагнення до певної особи, простору або цінності, наприклад, *душа рветься до свободи*.

Обидві мови також демонструють семантичну та образну спорідненість у межах фразеологічної системи, зокрема у сполуці *вкладати душу*, що має прямий міжмовний відповідник – *kłaść / wkładać / włożyć w coś całą duszę*, який позначає виконання дії з максимальною віддачею, внутрішнім залученням [14, с. 228; 1, с. 40].

Загалом, виокремлені фразеологічні одиниці формують когнітивну модель довіри, симпатії, у яких *душа* виступає маркером прихильності чи внутрішнього емоційного контакту. Усі наведені фразеологізми з компонентами *душа* та *серце* виступають як метафоричні індикатори прихильності та внутрішнього зв'язку між людьми, а їхнє використання формує уявлення про співвідношення цінностей, довіру та емоційну відкритість.

Фразеологізми іншої підгрупи «відвертість» характеризуються емоційною близькістю та кореляцією цінностей між людьми, відображаючи внутрішній зв'язок на душевному рівні. Так польська ФО *odkryć, otworzyć przed kimś duszę* (букв. відкрити, розкрити перед кимось душею) [6, с. 88] позначає відвертість, довіру до іншого суб'єкта. Українським відповідником є *відкривати душу* [14, с. 227], який передає подібний смисловий відтінок – емоційну відкритість та готовність поділитися внутрішнім станом.

Висновки. Дослідження концепту *ДУША* в українській та польській мовах показує його багатовимірність: поєднання гносеологічного та аксіологічного вимірів. У пізнавальному аспекті домінують фразеологізми, що позначають екзистенційні й емоційні стани. ФТпГ «радість» і «страждання» переважно містять ендогенні вислови, що відображає внутрішнє переживання та індивідуальну відповідальність за емоції. У підгрупах «гнів» і «хвилювання» простежується зв'язок із концептом *СМЕРТЬ*, де гнів відображається як руйнівна сила, а хвилювання – як

передчуття змін. Українські фразеологізми загалом експресивніші.

В аксіологічному вимірі провідною є група, що описує моральні риси людини «характеристика людини», у межах якої є ФТпГ «добро», «щирість», «порядність», «нищість», «хорообрість» і «боязкість». Так душа постає мірилом людяності та внутрішньої сили. У сфері міжособистісних стосунків ФТпГ «прихильність» і «відвертість» репрезентують соціальні цінності – відкритість і позитивну взаємодію. Українська система демонструє шир-

ший спектр оцінок, тоді як польська – більш структурована й зосереджена на моральних чеснотах.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що концепт *ДУША* в українській та польській мовах постає як складний феномен, що водночас відображає індивідуальний досвід, моральні орієнтири та колективні цінності обох народів. Перспективами подальшого дослідження вбачаємо аналіз метафоричних моделей у фразеологізмах, що формують уявлення про душу та дух в обох мовах.

Список літератури:

1. Krasnowolski A. Słowniczek frazeologiczny: poradnik dla piszących. Skład główny w Księgarni E. Wendego i S-ki, 1899. 292 s.
2. Narodowe Centrum Culture. URL: <https://nck.pl/> (дата звернення: 06.11.2025 р.).
3. Słownik Etymologiczny Języka Polskiego / oprac. W. Boryś. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2005. 865 s.
4. Słownik języka polskiego w 6 t. / oprac. S. Linde. Warszawa : Drukarnia XX. Pijarów, 1807. T. 1. 762 s.
5. Słownik Staropolski / oprac. M. Arct. Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, 1920. 999 s. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_S%C5%82ownik_Staropolski (дата звернення: 06.11.2025).
6. Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami / oprac. A. Kłosińskiej, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022. 839 s.
7. Współczesny słownik frazeologiczny / oprac. P. Fliciński. Żychlin : Wydawnictwo IBIS, 2012. 1026 s.
8. Біблія / пер. Огієнко І. British and Foreign Bible Societ, 1962. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/GEN.1.UBIO> (дата звернення: 07.11.2025).
9. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / укл. Н. Родзевич та ін. Київ : Наукова думка. Т. 2. 1985. 572 с.
10. Мацюк З., Фенко М. Концепт «душа» в ареальній фразеології. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2020. Т. 8, № 1. С. 127–138.
11. Повчання Володимира Мономаха (за Лаврентіївським списком). Хрестоматія літератури України-Руси епохи Середньовіччя IX–XV століть / упор. Яременко В., Сліпушко О. Книга друга. Київ : «Аконіт», 2002. 784 с.
12. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / укл. Д. Гринчишин, У. Єдлінська, В. Карпова, І. Керницький та ін. Київ : «Наукова думка», 1977–1978. Т. 1. 633 с.
13. Словник української мови. Томи 1–15 (А-П'ЯТЬ). Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2015–2025. URL: <https://sum20ua.com/?wordid=20&page=0> (дата звернення: 08.11.2025 р.)
14. Словник фразеологізмів української мови / укл. В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 788 с.
15. Словник фразеологізмів української мови. URL: <https://goroh.pp.ua> (дата звернення: 08.11.2025 р.)
16. Фразеологічний словник / укл. Н. Батюк. Київ : Радянська школа, 1966. 238 с.
17. Фразеологічний словник української мови / укл. В. Ужченко, Д. Ужченко. Київ : Освіта, 1998. 224 с.

Razumna A. A. GNOSEOLOGICAL AND AXIOLOGICAL DIMENSIONS OF THE CONCEPT OF SOUL (BASED ON UKRAINIAN AND POLISH PHRASEOLOGICAL UNITS)

The article, based on Ukrainian and Polish phraseological units, explores the features of the concept SOUL as the center of human experiences and as a synthesis of individual experience with collective cultural heritage. Two dominant dimensions of the concept are distinguished: gnoseological and axiological, which encompass fundamental existential categories (life, death), while functioning as a marker of emotional state and moral choice. It was found that, representing the epistemological dimension, phraseological units of the Ukrainian language with the component soul reflect a wider range of emotions, emphasizing extreme experiences: joy, suffering, anger; and deep introspection (for example, dusha bolyt (lit. the soul hurts), dusha rvetsia (lit. the soul is torn), dusha ne na mistisi (lit. the soul is out of place), dusha radiie (lit. the soul rejoices), etc.). At the same time, in both languages, endogenous phraseological units prevail, i.e. those that denote emotions caused by the internal state of the individual, and not by external factors.

Regarding the axial dimension, we have established that it covers the phraseological groups «human characteristics», «frankness» and «affection». Ukrainian phraseological units are distinguished by a wealth of evaluative characteristics, detailing moral qualities, sincerity, decency, courage and timidity. In contrast, Polish phraseological units have more generalized evaluative models focused on generosity, generosity, social openness. Phraseological units denoting openness and affection represent emotional openness and the ability for deep interpersonal interaction. The identified features of the concept's representation in phraseological units make it possible to more fully decode the mental models of the worldview and the value dominants of both peoples.

Key words: *concept, phraseological units, cultural linguistics, cognitive linguistics, linguistic picture of the world.*

Дата надходження статті: 20.11.2025

Дата прийняття статті: 10.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025